

Ingemar Spelmans

*Het schoolvak Latijn: naar een tweede Sanskriet?**

*'It seems as though men are forever trying to prove or disprove the value of Latin as part of a liberal education.'*¹

Ruim veertig jaar geleden liet een voormalig Amerikaans VN-ambassadeur de uitspraak hierboven als een soort van profetie in *The Classical Journal* optekenen. En inderdaad, nog steeds is de polemiek over nut en nutteloosheid van het onderwijs in oude talen niet gaan liggen. Integendeel: voortdurend laait de wind in alle hevigheid weer op.² Is het niet vanwege een omstreden publicatie van deze of gene, dan wel naar aanleiding van een nakende hervorming.

Zo verscheen er aan het einde van het schooljaar 1997-1998 in *Klasse voor Leerkrachten* een artikel waarin een gepensioneerde lerares zich onder de licht provocerende titel 'Latijn: onzin?' openlijk vragen stelde bij de relevantie van het vak dat ze meer dan drie decennia lang zelf had onderwezen. 'Moeten wij, moderne ouders, in deze tijd van onstuitbaar en spectaculair computergebruik onze kinderen de oudheid laten opgraven om zich zo positief mogelijk te laten ontwikkelen?' – gooide ze de knuppel in het hoenderhok. 'Is dat niet totaal voorbijgestreefd?'³ Met haar statement ontlokte de lerares in kwestie bij collega-classici een golf van verontwaardiging en onbegrip. Wat een bekrompenheid, wat een dwaasheid!⁴ – luidde de teneur van de reacties die *Klasse*-lezers in het eerstvolgende nummer van hun tijdschrift konden rapen.

Illustratief voor de koorts die steevast opflakkert in tijden van hervorming, is de deining die de zogeheten commissie-Monard begin 2009 in Vlaanderen teweegbracht. Al in februari van dat jaar, ruim twee maanden voor de expertenwerkgroep die minister Frank Vandenbroucke de opdracht had gegeven de grote lijnen van het secundair onderwijs uit te zetten, de resultaten van haar werkzaamheden ter lezing voorlegde, hadden classici alle redenen om ongerust te zijn. Uit een tussentijds document, waaruit de krant *De Morgen* citeerde, bleek namelijk dat men ernstig overwoog het Latijn volledig uit de eerste graad van het middelbaar onderwijs te laten verdwijnen. Zo'n vaart zou het uiteindelijk niet lopen. Desondanks blijft de bezorgdheid onder classici en bij uitbreiding een aanzienlijk deel van de Vlaamse intelligentsia bijzonder groot. Wat de commissie wél in haar rapport aan de minister adviseerde, is het aantal lesmomenten in het eerste middelbaar van vier tot twee per week terug te dringen. Volgens Monard zou dat volstaan om het huidige niveau te

handhaven⁵, maar iedereen, zo wierp Marc George, pedagogisch begeleider klassieke talen, op zijn weblog tegen⁶, beseft dat twee lessen onvoldoende zijn.

Iets vergelijkbaars deed zich in het voorjaar van 2005 in onze zuidelijke landshelft voor. Minister van Onderwijs Marie Arena lanceerde er toen de maatregel om Latijn voortaan pas vanaf het derde jaar van het middelbaar onderwijs als schoolvak aan te bieden. Maar snel werd duidelijk dat ze daarmee buiten classici, politici van zowel meerderheid als oppositie, én de publieke opinie had gerekend. Zo groot was de verontwaardiging dat prompt enkele studenten startten met een petitie op het internet: in een mum van tijd verzamelden ze meer dan vijftienduizend handtekeningen. De Franse gemeenschap protesteerde en minister Arena zag zich genoodzaakt haar gecontesteerde plannen in te trekken.

Ook elders, ver voorbij de grens loopt het Latijn vandaag gevaar aan de tering te overlijden, zoals de Duitse filoloog Karl Büchner het in 1978 ietwat pathetisch formuleerde.⁷ Het spreekt echter vanzelf dat de situatie in bepaalde landen precairder oogt dan in andere. 'The Rubicon is being approached', schreef columnist Will Hutton bijvoorbeeld in een weekendeditie van *The Observer* uit januari 2007 over de toestand in Groot-Brittannië, 'the study of classics looks soon to cease.' Ruim een generatie oud is deze trend intussen, aldus nog Hutton, maar houdt hij aan, dan zal het Latijn binnen tien jaar virtueel uitgestorven zijn.⁸

Dat het onderwijs van de klassieken ter discussie staat, geldt voor vrijwel heel Europa en Amerika. Laken anticlassici de nutteloosheid, de moeilijkheid en het elitair karakter van het schoolvak Latijn, dan putten voorstanders zich uit in argumenten om ons juist van zijn nut en zinvolheid te overtuigen. Zo verscheiden de bewijsvoering pro en contra oogt, zo talloos zijn vanzelfsprekend ook de strategieën om haar op coherente wijze in beeld te brengen.

Dualiteit van een waarheidsgebaseerde benadering

Uit de verschillende bestudeerde mogelijkheden hebben we ten slotte gekozen voor een waarheidsgebaseerde benadering. Uitgangspunt daarbij vormt de kern van waarheid die ten grondslag ligt aan elk van de argumenten. Zoals wel vaker het geval is, laat ook deze discussie zich namelijk in essentie terugvoeren tot een botsing tussen tegengestelde conclusies uit eenzelfde waarheidskern. Niet alleen leidt de dreigende marginalisering van het schoolvak Latijn tot uitingen van zowel bezorgdheid als instemming, ook anderszins blijkt waarheid, en de manier waarop beide kampen haar voor eigen doeleinden aanwenden, een structurerend principe. Deze benadering laat ons toe acht argumenten en drie tegenargumenten te onderscheiden en zo het debat te stroomlijnen. Daarbij ligt de klemtoon op de voorstanders van het schoolvak Latijn en hun pleidooien ter vrijwaring van de taal van Cicero en Caesar in het onderwijs.

Eenzijds zijn er de pleidooien ter promotie waarbij gesteund wordt op de kracht van de eigen argumenten. Na een bondige toelichting bij het overkoepelend perspectief van het compensatie- en het multivalentieargument, die beide teruggaan op de toenemende technologisering van onze samenleving, komen in wat volgt vijf concretere argumenten aan bod: het linguïstisch, het intellectueel, het ethisch, het historisch en het esthetisch argument. Ze vinden respectievelijk hun oorsprong in het wezen van het Latijn als 'Europese moedertaal', als 'dode' en bevreemdende taal, bron van existentiële thema's, drager van een rijke culturele erfenis en drager van een rijke literaire erfenis.

Anderzijds zien voorvechters van Latijn op school zich ook genoodzaakt tot pleidooien ter verdediging, want de etiketten 'discriminerend', 'dood', en 'bevreemdend' inspireren de tegenpartij op haar beurt tot drie tegenargumenten: het Latijn zou elitair, nutteloos en te moeilijk zijn. Waarom nog investeren in het onderwijs van een taal die geen wezenlijke rol meer speelt in de communicatie en waarvan alle belangrijke teksten keurig zijn vertaald? — zo luidt het bij al wie de teloorgang van het klassieketalenonderwijs genegen is of er op zijn minst niet weigerachtig tegenover staat.

Die waarheidsgebaseerde argumentatie is ingebed in een dubbele dualiteit. Op macroniveau gaat het om een onderscheid tussen pedagogische en politiek-ideologische argumenten. Van dat laatste type bieden beide partijen een voorbeeld. Is de ongelijkheid die men in onze maatschappij aantreft voor tegenstanders een reden om het elitair karakter van de oude talen aan de kaak te stellen, dan zien voorstanders er juist een mogelijkheid in om hun discipline als kansvergroterend aan te prijzen. We zouden dan ook kunnen spreken van het egalitair argument. Binnen de (pedagogische) argumenten ter promotie, kortweg op microniveau, tekent zich de tweeledigheid af van Latijn als linguïstisch en Latijn als cultureel fundament van onze samenleving. Het is een dualiteit die onder meer Pierre Judet de La Combe en Heinz Wismann in het veelvuldig gerecenseerde *L'avenir des langues* (2004) onderschrijven⁹ en die ten volle samenvalt met een andere: die van intellect en geest.

Zo zou het Latijn als taal van 'direct', praktisch nut zijn voor de ontwikkeling van het intellect, omdat het de taalvaardigheid bevordert, het zogenaamde linguïstisch argument. Moedertaal, vreemde talen en wetenschappelijke terminologie: kinderen zullen er automatisch meer bedreven in raken als ze de kans krijgen Latijn te leren. 'Indirect' nut vloeit dan weer voort uit de geschiktheid van de *lingua Latina* om allerlei mentale vaardigheden te trainen, hetgeen we in het onderstaande samenvatten als het intellectueel argument.

Als cultuur daarentegen is Latijn zinvol voor de ontwikkeling van onze geest. Die zou door de studie van antieke teksten toleranter, kritischer, historisch bewuster worden.

We spreken in volgorde van het ethisch en het historisch argument. Naast die ethische waarde die men het Latijn toedicht, wil men met het esthetisch argument ook wijzen op het gevoel voor schoonheid dat de taal van de oude Romeinen ons zou bijbrengen.

Samen ondersteunen linguïstisch en cultureel fundament het idee van het Latijn als basis van onze samenleving in haar geheel: compensatie- en multivalentieargument moeten ons overtuigen van de onmisbaarheid van de Latijnse taal in de moderne wereld waarin we vandaag leven. Wij eenentwintigste-eeuwse westerlingen, zo luidt de mantra, zijn niet slechts gebaat bij, maar hebben werkelijk nood aan het Latijn. Die notie van onmisbaarheid vertoont opmerkelijke overeenkomsten met enkele inzichten van de Duitse filosoof Odo Marquard. Ofschoon geen van de actoren in het debat expliciet aan Marquard refereert, ben ik ervan overtuigd dat diens theorie van compensatie en continuïteit de analyse extra diepgang kan verlenen.

Tot slot van deze inleiding wil ik nogmaals beklemtonen dat wat volgt slechts een doorgedreven *poging* is om een verhaal te vertellen dat gekenmerkt wordt door een enorme complexiteit. Multivalentieargument, compensatieargument, linguïstisch argument, historisch argument et cetera bestaan niet als zodanig, maar zijn wel handige labels om mee te werken vanwege hun inpasbaarheid in een bredere structuur. Ten grondslag aan dat geheel liggen dus drie principes, waarheidsgebaseerdheid, dualiteit van ideologie en pedagogie en dualiteit van taal en cultuur, gekoppeld aan een onderscheid tussen intellect en geest. Het is een schema waarmee ik niet in de eerste plaats een 'proportionele' weergave van de gehanteerde argumentatie beoog: het esthetisch argument bijvoorbeeld komt men beduidend minder vaak tegen dan de meeste andere argumenten. Toch hoop ik toch een zo volledig en coherent mogelijk beeld te schetsen van een debat dat zeker sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw nooit echt is stilgevallen, en vandaag, getuige bijvoorbeeld de massale reacties op het triomfantelijke *nil volentibus arduum* van Bart De Wever na diens recente verkiezingsoverwinning, weer in alle hevigheid lijkt los te barsten. Zoals gezegd zal ik die discussie met een aantal inzichten uit filosofische hoek larderen.

Pleidoeien ter promotie: tussen geest en intellect

De onmisbaarheid van Latijn als fundament van onze samenleving

De moeder van alle argumenten luidt dat het Latijn ook en juist vooral in onze moderne tijd onmisbaar is. Latijn heet het fundament van onze samenleving te zijn en veel meer dan een argument is die claim van onmisbaarheid dan ook de inzet van het debat: de rode draad waar de zeven kernargumenten, rechtstreeks of onrechtstreeks, naartoe leiden. Dat verklaart ook de ruime aandacht die we in deze paragraaf zullen besteden aan de filosofie van Odo Marquard: vanwaar dat hardnekkig vasthouden aan een dode taal als het Latijn?

Voedingsbodem voor elke aanspraak op onmisbaarheid is onze moderne samenleving. Die wordt gekenmerkt door toenemende technologisering en globalisering. Is het dus niet belangrijker de moderne talen en de natuurwetenschappen meester te zijn in plaats van het Latijn? Al in 1837 leverde die vraag in het Frankrijk van Alphonse de Lamartine stof op tot discussie.¹⁰ Vandaag plaatst onder meer Helmut Meißner haar namens Euroclassica opnieuw op de agenda.¹¹ Zowel de Lamartine als Meißner antwoorden met een duidelijke ontkenning, want, zo redeneren ze, vooruitgang en modernisering brachten ons paradoxaal genoeg niet slechts complexiteit, maar ook kortzichtigheid en oppervlakkigheid.

Dat alles zorgt er onvermijdelijk voor dat de mens vervreemdt van de wereld waarin hij leeft, en nood heeft aan een tegengewicht. Het Latijn voorziet in die behoefte. Dankzij de garantie voor een algemene vorming biedt het een compensatie voor, maar staat het tegelijkertijd ook ten dienste van onze moderne samenleving. Het maakt ons kortom tot een *homo compensator* en een *homo sapiens*: een mens die gewapend is om in alle omstandigheden overeind te blijven.

Dat het Latijn een rol vervult als tegengewicht, wordt bijna nergens met zoveel woorden gezegd. Toch is net die compensatorische functie een opvallende constante door de verschillende betogen heen. Meer dan eens resulteert oppositie met de moderne wereld in een pleidooi voor behoud van het Latijn. Dat zou te midden van techniek en materialisme als het ware een welgekomen eiland van ongereptheid zijn.¹² Maar onder meer Peter Wülfing waarschuwt voor de gevolgen die verbonden zijn aan een sterke thematisering van contrast met de moderne wereld: isolatie dreigt te ontaarden in een al te benepen *vituperatio temporum suorum*.¹³ Willen we dat risico echt lopen?

Voor die spanning tussen heden en verleden vinden we bij Odo Marquard een interessant filosofisch aanknopingspunt: het idee van compensatorische continuïteit. Met die theorie, recent nog verwoord in het zeer leesbare *Skepsis in der Moderne* (2007), bouwt Marquard verder op inzichten van Joachim Ritter. Latijn komt als zodanig niet direct ter sprake, maar maakt er deel uit van wat Marquard *Geisteswissenschaften* noemt, hier naar analogie met het Engelse *human sciences* vertaald als humane wetenschappen.¹⁴

Centraal staat de gedachte van *Modernitätstraditionalismus*: hoe moderner de moderne wereld, des te onvermijdelijker worden de humane wetenschappen. Die bewering stoelt op het bestaan van een zogenaamde continuïteitscultuur. Volgens Marquard heeft de mens behoefte aan continuïteit, maar confronteren innovatie en modernisering hem met discontinuïteit: de ervaring van vandaag is niet langer de verwachting van morgen. Zo raken we steeds meer vervreemd van de ons omringende wereld. Het is precies om die vervreemding te compenseren dat we teruggrijpen naar

de humane wetenschappen, als een manier om onze cultuur voor discontinuïteit te vrijwaren.

Erg treffend is de parallelle die Marquard onderkent met jonge kinderen. Ook zij krijgen te maken met een werkelijkheid die nieuw en vreemd is en gaan op zoek naar iets om dat te compenseren: hun teddybeer. Continuïteits- en teddybeerbehoefte zijn in wezen dus hetzelfde: een hunkering naar herkenning, geborgenheid, vertrouwdheid.

De raakpunten tussen Odo Marquard en de pleitbezorgers van het Latijn blijken erg talrijk te zijn. Ten eerste springt de verwantschap met de Amerikaanse classicus Christian Kopff in het oog. Marquards overtuiging dat de humane wetenschappen innovatie niet slechts compenseren, maar haar juist daardoor ook mogelijk maken, komt sterk overeen met het idee van terugkeer naar de traditie als noodzakelijke basis voor creativiteit in het heden. Dat laatste is Kopffs stokpaardje: zijn met vuur geschreven essays in *The Devil Knows Latin* (1998) ademen de geest van Marquard. Duidelijker nog waart die rond in *L'avenir des langues* van Pierre Judet en Heinz Wismann. Evenals Marquard kennen zij het verleden een compensatorische functie toe: het geeft de wereld opnieuw een ziel en maakt haar draaglijker.¹⁵ En vooral met dat laatste komen Judet en Wismann ook woordelijk erg dicht bij de Duitse filosoof. Ten slotte is er het betoog van de veeleer kritisch ingestelde Peter Wülfing. Deze maakt vrijwel dezelfde analyse als in Marquards filosofische werken. De moderne wereld met haar voortschrijdende technologisering heeft volgens Wülfing op de mens een afschrikwekkend effect. Ze creëert onzekerheid en brengt ons ertoe de banden met het verleden opnieuw aan te halen.

Bij nader inzien zijn er dus veel stemmen die Marquards idee van de mens als *homo compensator* onderschrijven.¹⁶ Het kan helpen om de argumentatie wat meer diepgang te geven. En dat is nodig, want zo eenvoudig is het niet: 'justifier l'étude longue et difficile d'une langue morte'.¹⁷

Even structureel, maar explicieter geformuleerd is het multivalentieargument. Weinigen laten na er de klemtoon op te leggen: het Latijn staat, in tegenstelling tot andere disciplines, garant voor een algemene vorming. Als taal en cultuur ontwikkelt het de mens in zijn geheel. Dat betekent ontplooiing op intellectueel én moreel vlak.

Een kleine greep uit het aanbod illustreert die notie van pluriformiteit en reveleert de gelijkens in verwoording. In Duitse bijdragen bijvoorbeeld heeft men het steevast over 'Allgemeinbildung'. Daarin herkennen we het Franse 'éducation générale de l'esprit', hetgeen doet denken aan wat Euroclassica in het Engels een 'education for life' noemt. Dat klinkt dan weer als een echo van de woorden die Conrad Barrett, een prominent lid van het Amerikaanse National Committee for Latin and Greek, enkele jaren voordien gebruikte, toen hij het Latijn aanpreef als een voorbereiding op 'global living'.¹⁸ En zo zijn er talloze punten van overeenkomst aanwijsbaar in de gehanteerde

retoriek. Die beperken zich overigens niet tot de terminologie, maar bepalen bovenal de inhoudelijke uitwerking ervan.

Het grote belang dat wordt gehecht aan het algemeenvormende karakter van de klassieke opvoeding, weerspiegelt het contrast dat men traditioneel maakt met andere, doelgerichter disciplines zoals de moderne talen en de wetenschappen. Dergelijke voorbeelden van 'training'¹⁹, zijn weliswaar ook nodig, aldus Christian Kopff, maar het zijn toch de klassiek geschoolden die ons in tijden van crisis behoeden voor de totale ineenstorting en in tijden van voorspoed verdorring voorkomen. De conclusie is dan ook dat een beschaving zonder (klassiek) opgevoede burgers ophoudt beschaafd te zijn.²⁰ Ruim anderhalve eeuw eerder verkondigde Alphonse de Lamartine vrijwel exact hetzelfde.²¹

De teneur van dergelijke visies is evenwel niet geheel onomstreden. In de late jaren zestig al nuanceerde de Britse classicus F. Campbell in sterke mate de vitale rol die het Latijn wordt toegeschreven. Hij stelde vast dat men het klassieketalenonderwijs nog steeds beschouwt als een in essentie patricische discipline die zou beschikken over een magische kracht, niet bezeten door andere meer plebejische disciplines. Wanneer men sommige betogen leest, vervolgt Campbell, krijgt men de indruk dat de studie van Latijn en Grieks naties zal helpen om crisissen te overleven en dat ze morele en ethische principes zal grondvesten die men afwezig acht in de eigen samenleving.²² Het is niet moeilijk in bovenstaande uiting ook kritiek op Christian Kopff te lezen. Diens boek, *The Devil Knows Latin*, zou pas vele jaren later verschijnen, maar het beeld van classici als crisismanagers en behoeders van een kwijnende moraal lijkt er zo uit weg gegrepen.

Zijn status van *Allgemeinbildung* verleent het Latijn dus een unieke positie in het onderwijsveld: bij uitstek in de schoot van de taal der Romeinen krijgt onze jeugd alle kansen om uit te groeien tot een *homo sapiens*.²³ En dat is behalve wenselijk ook ronduit noodzakelijk. Het vermogen tot overleven hangt immers niet af van nog bredere straten, nog meer televisieprogramma's en nog snellere computers²⁴: alleen mensen die een echte opvoeding genoten, die 'true educated'²⁵ zijn, kunnen de uitdagingen van een almaar complexer wordende wereld het hoofd bieden.

Het nut van Latijn als linguïstisch fundament

Het meest voor de hand liggende en ook meest gehoorde argument is wellicht het talige nut dat het Latijn voor onze kinderen zou hebben. Om de woorden van de Duitse hoogleraar Karl Weeber in diens apologetische bijdrage *Mit dem Latein am Ende?* (1998) te citeren: Latijn genereert een talig bewustzijn.²⁶ Met dat linguïstisch voordeel is een ruimer intellectueel profijt verbonden. Voeg daar de heilzame morele werking aan toe, die het Latijn als cultureel fundament eigen zou zijn, en meteen begrijpen we al wat beter waarom de *lingua franca* van toen vandaag wel eens een

synthese van het intellectueel en moreel leven²⁷ wordt genoemd. Hoeft het dan ook gezegd dat de teloorgang van die synthese slechts kan op straffe van 'a terrible intellectual and moral error'²⁸

Als 'Europese moedertaal'²⁹ is het Latijn uitermate geschikt om de talige vaardigheden van de schoolgaande jeugd te ontwikkelen. Immers, dat het Latijn zijn stempel heeft gedrukt op het gros van Europa's levende talen, valt bezwaarlijk te ontkennen. Die impact is weliswaar ook zichtbaar op grammaticaal vlak, maar laat zich toch vooral gevoelen in het vocabularium. Samengevat behelst de meerwaarde die studie van het Latijn voor de eenentwintigste-eeuwse taalgebruiker biedt, drie dimensies: een toenemende beheersing van de moedertaal, een beter begrip van vreemde talen en een groter inzicht in de wetenschappelijke terminologie.

Intensieve omgang met Latijnse teksten verfijnt de kennis van de moedertaal in een dubbel opzicht. Contrastwerking maakt van de vertaalact een leerzame confrontatie met zowel het rijke vocabularium als de onderliggende structuur van het Latijn én de moedertaal. Wie Latijn leert, vergroot dus zijn woordenschat en wordt er zich tegelijk van bewust hoe de eigen taal in elkaar zit. Een voorbeeld van dit laatste is het typisch synthetisch karakter van het Latijn dat leerlingen bewust maakt van het analytische karakter van hun moedertaal. Verhelderend en exemplarisch is de uitleg van Karl Büchner. Daar waar de moedertaal allerm minst vanzelfsprekend tegemoet valt te treden, betoogt hij, is er in onze relatie met het Latijn een distantie aanwezig die ons ertoe dwingt ons van de talige fenomenen in beide talen bewust te maken. Alleen zo, door een voortdurend nadenken en bezinnen, komt men, ook in de eigen taal, tot inzicht.³⁰

Bovendien weet hij die in meer of mindere mate vertrouwd is met het Latijn, zich verzekerd van een makkelijkere verwerving van vreemde talen. Toegenomen comfort ervaart de latinist vanzelfsprekend bij de studie van de Romaanse talen, maar ook wie de Slavische of Germaanse talen onder de knie wil krijgen, heeft te winnen bij een klassieke opvoeding. Met verve wordt inzonderheid door Christian Kopff, Karl Weeber en Henri Pouzin aangetoond hoe bepalend het Latijn voor de Engelse woordenschat is geweest en hoe praktisch de studie van deze 'dode' taal bijgevolg nog steeds is. Van alle actoren in het debat treedt zonder twijfel Pouzin het meest in detail. In *Le Latin. Pour quoi faire?* (1983) legt hij aan de hand van een aantal concrete voorbeelden uit hoe diepgaand de Latijnse taal het Engels, het Duits en het Frans heeft beïnvloed. De talrijke woordelijke ontleningen komen uiteraard aan bod, maar de aandacht gaat toch vooral uit naar minder bekende grammaticale parallellen.

Dat het Latijn de verwerving van vreemde talen zou vergemakkelijken, is evenwel niet voor iedereen een ontwijfelbaar gegeven. De kritiek komt van twee kanten. Sommigen zoals Peter Wülfing en, nadrukkelijker nog, Jacques Perret vragen zich af of het Latijn geen nodeloos moeilijke omweg is voor wie op een makkelijke manier moderne talen

wil leren. Maar lijkt kennis van het Latijn bij hen in het licht van de verwerving van moderne talen al met al toch een pluspunt te zijn, dan gaat Bernhard Taureck in een bijdrage uit 1994 nog een stap verder. Hij wijst erop dat Latijnse woorden in de Romaanse talen vaak een andere betekenis hebben en op syntactisch vlak gewaagt hij zelfs van twee totaal verschillende werelden. Zijn conclusie ligt dan ook voor de hand: Latijn hindert taalverwerving veeleer dan ze te vergemakkelijken.³¹

Ontegenzeggelijk verleent kennis van het Latijn ten slotte ook inzicht in de wetenschappelijke terminologie: onverstaanbaar vakchinees wordt begrijpelijk vaklatijn. En dat kan bijvoorbeeld handig zijn wanneer men bij de dokter langsgaat: veel kans dat u in zijn kabinet een van de circa zesduizend termen te horen krijgt die aan het Latijn ontleend werden.³²

Opnieuw vraagt Wülfing zich af of de studie van het Latijn geen nodeloze omweg is als kennis van vreemde woorden en wetenschappelijke termen vooropstaat.³³ In dat licht moeten we ook de kritiek van Jacques Perret zien. Hij erkent de heilzame effecten van een klassiek curriculum op de verwerving van moderne vreemde talen en het logisch denken, en moedigt de lerende ook aan er ten volle van te genieten. Hij bestrijdt echter het idee als zouden ze op zichzelf een voldoende reden vormen: wie slechts uit is op *entraînement de l'esprit*, die is bij de klassieken aan het verkeerde adres. Net als vlottere taalverwerving en de training van mentale vaardigheden is inzicht in wetenschappelijke termen een 'utilité annexe', die niet de essentie uitmaakt van het Latijn. Daarom is het verkeerd het als argument uit te spelen.³⁴

Een andere topos in de argumentatie is dat de heel eigen aard van de Latijnse taal de ontwikkeling van het intellect ten goede komt. Compactheid en meerduidigheid hebben voor gevolg dat de hedendaagse lezer Latijnse teksten als moeilijk ervaart. Maar moeilijkheid hoeft geen minpunt te betekenen: het Latijn mag dan wel een 'dode' taal zijn met in onze ogen vreemde grammaticale regels, ingebed in al even vreemde denkprocessen en leefgewoonten³⁵, juist die barrière maakt het tot een uniek pedagogisch instrument.³⁶ Omdat we niet kunnen terugvallen op onze intuïtie, worden we namelijk verplicht buiten de grenzen van het vertrouwde logisch en hypothetisch te redeneren, en moet het verstand als het ware voortdurend op volle toeren draaien.³⁷

Door zijn andersheid vergt het Latijn dus een bijzondere intellectuele inspanning en daar kunnen het individu en bij uitbreiding de hele samenleving op termijn alleen maar wel bij varen. Een Latijnse tekst doorgronden vereist gevoel voor creativiteit en traint het logisch denken: om tot een adequate vertaling te komen zijn we aangewezen op een optimale benutting van onze intellectuele mogelijkheden. Het dwingt ons tot nauwgezette reflectie en scherpt het analytisch en probleemoplossend vermogen aan. Latijn leert ons kortom systematisch denken en wie is daar in deze tijden van virtuele muisklikervaringen en vluchtige beelden niet bij gebaat?³⁸

Onder meer Luc Devoldere, hoofdredacteur van *Ons Erfdeel*, staat erg argwanend tegenover het argument van 'formele' vorming. Dat men door het Latijn logisch zou leren denken, noemt hij een vage doodoener die zich tegen hen keert die hem gebruiken. Alles wat je leert, elke structuur (Swahili of een programmeertaal) waarmee je worstelt om je die eigen te maken, 'vormt' immers de geest, zo stelt hij, en wat van alles gezegd kan worden, verliest zijn waarde.³⁹ Vergelijkbaar is de kritiek die Jacques Perret in *Latin et culture* uit. Argumenten als formele vorming, besluit hij, maken pijnlijk duidelijk dat de pleitbezorgers van het Latijn aan de verliezende hand zijn. De tegenpartij daarentegen heeft de wind in de zeilen, die heeft 'la belle partie'.⁴⁰

Studie van het Latijn blijkt dus in eerste instantie op ruimere schaal functioneel. Zin voor detail, analyse en nauwgezetheid: beslist komt het elders nog van pas en onmiskenbaar is het de vrucht van een doorgedreven 'gymnastique de l'esprit'. Zoals Devoldere al aangaf is die hersengymnastiek weliswaar typisch, maar niet exclusief voor het Latijn. Ook andere disciplines zoals de wiskunde, de fysica, en zelfs de moderne talen, vragen logisch denken en redeneervermogen, geven voorstanders in hun pleidooien toe.

Maar tegelijk onderkennen zij juist in die parallelle een grote troef van het Latijn: het duidelijk bewijs dat de mentale vaardigheden, verworven door antieke teksten te vertalen, bij uitstek buiten de context van de les Latijn tot hun recht komen. Ze zijn als het ware overdraagbaar en krijgen maar ten volle waarde na een zogeheten transfer. Die kan ten eerste plaatsvinden in de richting van andere onderwijstakken. Zo zou Latijn de studie van de wiskunde vergemakkelijken. Maar minstens even belangrijk is de overdracht van vaardigheden die gebeurt ná de studietijd, in het professionele leven.

Tenniscoach en classicus Steven Martens: 'De vorming is zo fundamenteel, het structureel ontrafelen van een Latijnse volzin is me steeds bijgebleven als een techniek die je ook op andere domeinen kan toepassen.'⁴¹ Transfer is dus geen abstract en inhoudsloos begrip, maar een concept waarvan de waarde ook te velde wordt onderschreven. Daar zijn de pleitbezorgers van klassieke talen zich terdege van bewust. Gretig maken zij van dergelijke getuigenissen gebruik als strategie om hun zaak aan geloofwaardigheid te laten winnen. En met die erkenning van het transferconcept door anderen achten zij ook de waarheid ervan bewezen.

Zowel Campbell als Taureck zwakken het zogenaamde transferargument in sterke mate af. Beide critici beroepen zich daarvoor op wetenschappelijk onderzoek. Campbell erkent dat er weliswaar enige overdracht van vaardigheden kan zijn, maar nuanceert meteen door te stellen dat het toch vooral intelligentie en motivatie zijn die in de opvoeding de doorslag geven. Taureck toont zich nog radicaler en degradeert het transferverhaal tot een loutere mythe.

De zin van Latijn als cultureel fundament

Wie de klassieken leest, komt in contact met een even unieke als ambivalente cultuur. Uniek vanwege de kostbare erfenis die ze ons naliet, ambivalent omdat ze de grondslag is van onze westerse beschaving, maar niettemin exotisch en onbekend. De tweeslachtigheid die onze band met de Romeinen typeert, loopt ook als een rode draad door de gehanteerde argumentatie heen. Herkenbaarheid en verwondering vormen een bijzondere combinatie die een belangrijke rol speelt in het doen ontwaken van een cultureel bewustzijn. Want dat is wat de klassieke opvoeding volgens haar verdedigers doet: ze brengt ons culturele en sociale zeden bij en leert ons literatuur en andere vormen van creatieve expressie te appreciëren. Niet toevallig, zo merkte Euroclassicalobbyist Alfred Reitermayer op, ook de vaardigheden die Europa vandaag van ons verlangt.⁴²

Antieke teksten confronteren ons met de mens zoals hij enkele duizenden jaren geleden leefde: een botsing van culturen die echter meer dan eens uitloopt op een schok van herkenning. Oorlog en vrede, leven en dood, passie en rede: de kwesties waar de ouden mee worstelden, blijken dezelfde als de vragen die ons tegenwoordig nog steeds bezig houden. De mens van nu verschilt niet wezenlijk van de Romein van toen, concludeert onder meer Pouzin.⁴³ En Anton van Wilderode, die met *Vergilius. Dichter voor Europa* een bevlogen essay schreef over Romes meest gelauwerde poëet, 'herkent onze "gevoeligheden" in zijn tijdsgewricht'.⁴⁴ Latijn stelt dus existentiële thema's aan de orde en biedt zo aanknopingspunten voor reflectie over actuele problemen.

Zeer ad rem is de manier waarop de onlangs overleden Nederlandse classicus René Veenman die notie van continuïteit verwoordde. Als reden voor het belang van de klassieken, zo lezen we in zijn recent gepubliceerde boek over de klassieke traditie in de lage landen, wordt dikwijls genoemd het feit dat klassieke teksten essentiële waarheden bevatten die van alle tijden zijn. Zo krijgen ze de functie van een ijkpunt waarmee de actualiteit geconfronteerd kan worden.⁴⁵ Maar onze band met de klassieken, voegt hij er wat verder nog aan toe, kan ook veel eenvoudiger worden geformuleerd: de dingen die er echt toe doen in het leven, zijn niet veranderd.⁴⁶

Zeker een van die actuele thema's is de multiculturele samenleving. Die wordt door de toenemende globalisering stilaan een feit en vereist van jong en oud een onbevooroordeelde en verdraagzame geest. Tolerantie in de omgang met onze (vreemde) medemens, we kunnen er onmogelijk nog langer aan voorbij en met de lectuur van het Latijn dient zich een uitstekend hulpmiddel aan om ons erin te oefenen. Reden daarvoor is de al vermelde eigenheid van de Romeinen als verwante vreemden.⁴⁷ De scherpe ongelijkheid van meester en slaaf, van man en vrouw, van arm en rijk: het zijn niet meteen de demarcatielijnen waar wij de ideale staat mee

zouden associëren. Leggen de ouden dus ondanks duidelijke gelijkenissen toch een groot verschil in zeden en gewoonten aan de dag, terzelfder tijd maken ze als wegbereiders onverbreekelijk deel uit van onze wereld. Evenals niet-westerse volkeren vandaag zijn de oude Romeinen vertegenwoordigers van een zeer diverse, maar vreemd aandoende cultuur waar respectvol mee moet worden omgegaan. Temeer omdat de Romeinen zelf leefden in een multiculturele wereld, is Latijn vertalen indirect dus ook een training in verdraagzaamheid.

Een belangrijk element daarbij is de notie van historische distantie. De wetenschap dat taal en tijd ons van de ouden scheidt, creëert een goede basis voor beoordeling en reflectie. Weeber geeft het voorbeeld van de christenvervolging onder Nero, door Tacitus in zijn *Annales* opgetekend: een conflict waarvan de dieperliggende oorzaak, een problematische relatie met minderheden, niets aan actualiteit heeft ingeboet, maar dat we in tegenstelling tot huidige geschillen onpartijdig tegemoet kunnen treden.⁴⁸ Op vergelijkbare wijze schrijft Eugène de Saint-Denis de moderne lezer het vermogen toe Caesar te lezen zonder de dictatuur te bewonderen, Livius zonder in de strijd tussen patriciërs en plebejers voor de aristocratie partij te kiezen.⁴⁹ Evenzo wijst Conrad Barrett op de chronologische kloof die de leerling bij het beoordelen van de politieke daden van een Caesar of een Cicero in staat zou stellen tot grotere objectiviteit.⁵⁰ De lezer krijgt kortom de kans nuchter toe te kijken. En juist die onbevangen blik, klinkt het eensgezind, hebben we in onze tijd meer dan ooit nodig.

In nog een ander opzicht voorzien antieke teksten in die behoefte, want naast tolerantie wekt het Latijn ook een gezonde dosis scepsis op. Kritisch wordt onze geest in de zin van immuun voor indoctrinatie: elke dialoog met de klassieken is een louterende ervaring die ongevoelig maakt voor simplistische slogans en opzichtige propaganda.⁵¹ Dat stoot op commentaar van met name aanhangers van de deconstructietheorie, die de klassieke opvoeding geenszins als een dam tegen malafide ideologieën beschouwen. Indoctrinatie is volgens hen net het onderwijs van de verhalen die er worden verteld.⁵²

Sceptisch wordt onze geest voorts ook doordat studie van het Latijn ons de dingen in perspectief leert zien. Latijn is afstand nemen, is spotten met de waan van de dag, zoals professor kerkelijk recht Rik Torfs onlangs schreef.⁵³ Of Wim Verbaal enkele jaren eerder in *Kerk en Leven*: de ontmoeting met mensen uit andere tijden geeft je een breder zicht op de actualiteit en een diepere kijk op je eigen wereld.⁵⁴ Torfs en Verbaal vertolken daarmee een visie die wel vaker in pleidooien terug te vinden is: Latijn verdiept, Latijn verschaft distantie. En dat komt dezer dagen zeer gelegen, nu vluchtigheid en oppervlakkigheid hoogtij vieren. Kopff formuleerde dit fraai. De mens, zo stelt hij onomwonden, is intellectueel bijziend en dient van tijd tot tijd zijn glazen schoon te maken: kwestie van het stof te verwijderen dat er zich heeft opgehoopt door intellectueel bederf en onverschilligheid.⁵⁵ 'Latijn als medicijn tegen

onverschilligheid': niet toevallig siert precies die kop het interview met Wim Verbaal in *Kerk en Leven*.

Een essentieel onderdeel van bijna elk betoog is de herinnering aan een rijk verleden die samen met het Latijn verloren dreigt te gaan. Verlies van de traditie betekent een ernstige aderlating voor het collectief geheugen, waarvan de gevolgen zeker op ethisch-sociaal vlak verregaand kunnen zijn. Door de gedeelde culturele erfenis waar ze op attendeert, overkoepelt de klassieke opvoeding diversiteit met uniformiteit. Dat is belangrijk in de Verenigde Staten van Amerika, maar in Europa zo mogelijk nog meer: wat is het anders dat de hechtheid van een Unie in opbouw garandeert?⁵⁶

Het vermogen tot verenigen keert geregeld terug als iets dat onlosmakelijk samenhangt met de ontsluitende functie van het Latijn. Door de toegang die zij biedt tot de wortels van de westerse cultuurgeschiedenis, brengt de taal van humanisten en Romeinen het besef bij van een gemeenschappelijke identiteit en verspreidt ze het idee van verbondenheid onder de meest uiteenlopende volkeren. Speelt dat argument niet zelden in op een politieke realiteit, ook buiten de context van de Europese Unie ziet menigeeen voor het Latijn een rol als bruggenbouwer weggelegd. Zevenenvijftig naties op vier verschillende continenten kunnen hun verleden op de *Urbs* terugvoeren, berekende Conrad Barret.⁵⁷ En is er echt iemand die gelooft dat in deze tijden van techniek en globalisering de prestaties van de Grieks-Romeinse oudheid door cultuur- of staatsgrenzen nog zijn tegen te houden?⁵⁸

Verder mogen we evenmin vergeten dat kennis van wat ons verbindt, de wereld inzichtelijker maakt. Latijn is als het ware de stam die ons leert begrijpen waar de boom van de moderne westerse waarden van menselijkheid en menswaardigheid zoals vrijheid en liefdadigheid zijn oorsprong vindt. Sterker nog, dankzij de ouden leren we die *humanitas*-gedachte ook gestalte te geven. Bovendien wordt het voor de lezer duidelijk hoe bepaalde concepten, modellen en motieven in onder meer filosofie, politiek, rechtspraak, kunst en literatuur ontstonden en via middeleeuwen, renaissance en verlichting uiteindelijk tot bij ons kwamen. Het blijft dus bijzonder belangrijk de dialoog met de klassieken aan te gaan. Cicero, Tacitus, Augustinus en de anderen, allen wijzen ze op de fundamenten van onze westerse beschaving: de Grieks-Romeinse oudheid en de pionierstijd van het christendom.

Vandaar dat Thomas Schmitz met stelligheid beweert dat zonder kennis van de klassieke traditie de westerse beschaving in haar geheel gewaardeerd noch begrepen kan worden.⁵⁹ Het is een bewering die bijval oogst uit onverwachte hoek. Zo beschrijft de Japanse Platospecialist Noburu Notomi hoe zijn landgenoten zich naar Europa begaven om de westerse wetenschappen te bestuderen, toen in de tweede helft van de negentiende eeuw het Meiji-regime een einde maakte aan de politiek van isolatie en resoluut koos voor modernisering. Ze ondervonden, aldus Notomi, dat het onmogelijk

was de westerse beschaving ten gronde te begrijpen zonder haar Griekse en Romeinse wortels te kennen.⁶⁰

Dat onderdompeling in een andere cultuur de ogen doet openen, is ook de boodschap van de anekdote waarmee Mia Doornaert in mei 2010 op het colloquium 'Oud maar niet out' haar betoog *Dageraad van Europa* inleidde. Doornaert refereerde aan een verrassende ontmoeting in het Verre Oosten met een man die ze lang geleden in België had leren kennen als een overtuigd vrijzinnige, als iemand die, afkomstig uit een donkerblauwe familie, sinds jaar en dag geen voet meer in een kerk had gezet. De oude kennis, die naar China bleek te zijn geëmigreerd, verklaarde nu pas te begrijpen hoezeer onze maatschappij is beïnvloed door de software van het christendom, hoezeer waarden die hij eertijds universele geldigheid toedichtte, in werkelijkheid zo typisch zijn voor onze westerse beschaving.

Maar René Veenman waarschuwt. 'Het is een cliché dat de klassieke cultuur de bakermat van de westerse beschaving is. Hier is veel van waar, maar men moet zich wel steeds afvragen welke aspecten van onze cultuur die wortels hebben en hoe de verbindingen naar de klassieke wortels lopen. Er bestaan ook bakerpraatjes over de bakermat!'⁶¹

Opmerkelijk schaars zijn daarentegen de pleidooien waar esthetiek als argument wordt ingezet. Wie er niettemin veel aandacht aan besteedt, is Wim Verbaal. Gevoel voor schoonheid dient bij hem een ruimer ethisch doel. Door mooi en lelijk van elkaar te onderscheiden, ontwikkelen leerlingen een kritische houding die hen wapent tegen onverschilligheid. Schoonheid heeft kortom een vormende kracht. Het leidt tot dieptezicht en kan op die manier behalve desinteresse verhinderen ook diens tegengestelde, fanatisme, voorkomen.⁶² Mogelijk ligt daar een verklaring voor het bescheiden aandeel van esthetica als argument: in zekere zin ressorteert het onder het ethisch argument en is uitdrukkelijke vermelding dus niet nodig.

Het idee dat schoonheid op iets dieperliggends, op iets ethisch wijst, stemt overeen met de manier waarop de Britse filosoof Roger Scruton tegen literatuur, schilderkunst en muziek aankijkt. De esthetische dimensie van kunst beschouwt Scruton als datgene wat in zintuiglijke vorm morele waarde laat opglanzen. Die morele waarde van kunst bestaat er volgens hem dan in dat ze het idee van morele waarde bestendigt, door te laten zien dat die morele waarde werkelijk bestaat.⁶³

Pleidooien ter verdediging: tussen ideologie en pedagogie

Weerlegging van het politiek-ideologische tegenargument

Het enige niet-pedagogisch argument waar de tegenpartij zich van bedient, elitarisme, is meteen het meest complexe. Verantwoordelijk daarvoor zijn vier factoren. Een eerste lijkt te liggen in de aard van het argument zelf. Men krijgt namelijk de indruk

dat elitarisme een dubbele lading dekt. Gemeenschappelijk aan beide betekenissen is dat Latijn een ongelijkheid zou creëren, maar precies de manier waarop het dat doet, verschilt.

Ongetwijfeld de meest conventionele invulling van elitarisme als concept is die waarbij men stelt dat de keuze voor het Latijn bepaald wordt door de familiale achtergrond: sommige kinderen zullen nooit de kans krijgen Latijn te leren, eenvoudigweg omdat het niet zo hoort in hun milieu. Het betreft hier dus een ongelijkheid tussen sociaal bevoordeelde en sociaal achtergestelde leerlingen: Latijn als voorrecht van een sociale elite waar kansarme kinderen niet van kunnen genieten.

Minder frequent is de andere manier waarop de term elitarisme functioneert.⁶⁴ Verontwaardiging vloeit hier voort uit de ervaring dat de keuze voor het Latijn al te vaak afhangt van verstandelijk niveau: sommige kinderen krijgen niet de kans Latijn te leren, omdat ze er intellectueel niet toe in staat worden geacht. In dit geval grijpt de ongelijkheid dus plaats tussen intellectueel sterkere en intellectueel zwakkere leerlingen: Latijn als voorrecht van een intellectuele elite waar minder briljante kinderen niet van kunnen genieten. Dit begrip van elitarisme lijkt duidelijk af te wijken van het eerstgenoemde, maar we zullen zien dat beide types desondanks niet altijd strikt van elkaar te onderscheiden zijn.

Een tweede oorzaak van complexiteit is de specifieke wijze waarop de argumentatie wordt aangebracht. Zo valt het op dat beide partijen politiek-ideologische en pedagogische argumenten met elkaar gaan combineren: tegenstanders gebruiken het pedagogisch argument van de nutteloosheid om het politiek-ideologisch argument van elitarisme kracht bij te zetten, voorstanders wijzen op de mogelijkheid tot sociale vooruitgang als bijkomend voordeel bij hun arsenaal aan pedagogische argumenten.⁶⁵

De twee overige elementen die het debat omtrent het elitair karakter van het Latijn compliceren, hangen samen met de maatschappelijke context. Die varieert zowel in tijd als in ruimte. Loopt de mate waarin en de manier waarop elitarisme als argument functioneert landelijk gezien uiteen, dan moet men daarnaast, zelfs binnen de beperkte tijdspanne van de afgelopen vijftig jaar, ook rekening houden met diachrone verschillen. Omdat de focus hier ligt op het actuele debat, worden in wat volgt hoofdzakelijk artikels uit de afgelopen twintig jaar bij de analyse betrokken.

Als reactie op dat politiek-ideologisch tegenargument uiten voorstanders van het Latijn op hun beurt vijf bezwaren. Een eerste komt neer op de omkering van wat door de tegenpartij wordt beweerd: Latijn vormt geen obstakel voor gelijkheid, maar draagt er juist toe bij, en wel op drie manieren. De eerste gaat uit van elitarisme in de betekenis van intellectuele selectiviteit. Steunend op het linguïstisch en het intellectueel argument, redeneert men dat leerlingen die intellectueel minder sterk

staan, met het Latijn niet zozeer een onneembare horde ontmoeten, maar juist een unieke kans krijgen om zich te ontwikkelen.

Die redenering mondt als vanzelf uit in de tweede manier waarop Latijn de gelijkheid ten goede zou komen en sluit aan bij elitarisme in de betekenis van sociale ongelijkheid. Uitgangspunt vormt de constatactie dat het in grote mate precies leerlingen uit minder gegoede milieus zijn die te kampen hebben met een intellectuele achterstand. Omdat het Latijn als dode taal, in tegenstelling tot de moderne talen, niemand met een voorsprong laat beginnen,⁶⁶ stelt het hen in staat niet alleen hun achterstand op het gebied van moedertaal weg te werken, maar zich ook echt te onderscheiden. Zo kunnen ze de tekortkomingen van hun sociale achtergrond compenseren en hoger op geraken. Hetzelfde geldt voor kinderen die thuis een andere taal spreken dan de taal van het land waarin ze leven: dankzij het Latijn krijgen ze de mogelijkheid hun beheersing van het Nederlands, dan wel het Duits of het Frans te verbeteren,⁶⁷ en daardoor zien ze hun kansen op een mooie carrière ernstig vergroot.

De derde reden waarom men in Latijn een instrument tot gelijkheid ziet, berust op het ethisch argument: Latijnse teksten brengen ons tolerantie en respect voor andere culturen bij, hetgeen resulteert in een verdraagzamer maatschappij. Het oudetalenonderwijs is dus volgens zijn verdedigers niet verantwoordelijk voor ongelijkheid, maar helpt integendeel haar te bestrijden. Zoals in de inleiding aangekondigd, zou men hier dan ook kunnen spreken van het egalitair argument als achtste, en enige niet-pedagogisch argument.

Ook het tweede bezwaar houdt een duidelijke omkering in: Latijn als schoolvak schrappen, dát zou pas tot ongelijkheid leiden. Het achterliggende idee waarop men zich baseert, ligt na het voorgaande voor de hand. Door Latijn te verwijderen wordt het onderwijs minder veeleisend en dat strekt vooral de sociaal zwakkeren tot nadeel: zo verliezen ze een instrument om door zich op intellectueel vlak van hun sociaal bevoordeelde medeleerlingen te onderscheiden, hoger op de maatschappelijke ladder te klimmen. Bovendien brengt verminderde veeleisendheid ook een dalende kwaliteit van het onderwijs met zich mee. En dat iedereen minder goed leert nadenken en slechter analyseert, daar zijn ook kansarme leerlingen niet mee geholpen.⁶⁸

De drie resterende bezwaren komt men minder vaak tegen. Een eerste is dat de afschaffing van het Latijn bij de sociale elite tegenreacties zou uitlokken: de inrichting van taalvakanties in het buitenland, de oprichting van privéscholen en dergelijke meer. Het probleem van sociale ongelijkheid zou dus niet worden opgelost, maar zich slechts verplaatsen naar andere gebieden.⁶⁹ Verder wordt de tegenpartij een gebrek aan consequentie aangewreven. Als het Latijn vanwege zijn veeleisendheid elitair heet, moet men zeker ook andere vakken zoals de wetenschappen en de wiskunde viseren. Het laatste bezwaar knoopt opnieuw aan bij elitarisme in de betekenis van

intellectuele selectiviteit. Gevraagd naar het grote verschil in aantal leerlingen tussen het eerste en het laatste jaar middelbaar antwoordt men dat de verklaring daarvoor geen kwestie is van een te hoge moeilijkheidsgraad, maar wel van motivatie: het zijn de leerlingen zelf die er met het oog op hogere studies voor kiezen om het Latijn links te laten liggen.⁷⁰

Weerlegging van pedagogische tegenargumenten

Het geliefkoosde argument om classici mee in verlegenheid te brengen, is de zogenaamde nutteloosheid van het Latijn. Onderwijs van deze dode taal zou in onze moderne samenleving hopeloos achterhaald zijn. Die is immers niet gebaat bij dromers, maar bij daadkracht.⁷¹ Graag laat men het Latijn dan ook met andere disciplines contrasteren. De exacte wetenschappen en de wiskunde, zo klinkt het, daar zoekt men dezer dagen de expertise, waarom dan nog een taal leren die sinds vele eeuwen niemand meer spreekt? Dat onze eenentwintigste-eeuwse samenleving volgens voorstanders wel degelijk nood heeft aan het Latijn, is uit het voorgaande voldoende mogen blijken. De hele argumentatie is erop gericht de klassieke opvoeding te rechtvaardigen door ons te overtuigen van haar nut én zinvolheid.

Een bijkomend argument vinden tegenstanders in de vele vertalingen van antieke teksten. Die zouden de studie van het origineel overbodig maken. Op twee manieren proberen verdedigers wat in hun ogen een hardnekkige misvatting is, recht te zetten. Ten eerste werpen zij tegen dat elke vertaling onvermijdelijk gepaard gaat met verlies: de toon en muzikaliteit van een prozatekst of een gedicht zijn onvertaalbaar en uniek.⁷² En zelfs al zouden vertalingen exacte kopieën zijn, dan nog moet men vaststellen dat niet alle teksten al naar de moderne talen zijn omgezet. Daarnaast wijzen pleitbezorgers ook op de belangrijke intellectuele oefening die de vertaalact is: vertalen stimuleert het creatief, logisch en probleemoplossend denken.

Dat het Latijn linguïstisch sterk verschilt van de moderne talen, is voor tegenstanders een reden temeer om het onderwijs ervan op de korrel te nemen. Waarom zouden we onze kinderen nog langer opzadelen met een taal die niet alleen dood en dus nutteloos, maar ook nog eens bijzonder moeilijk is? Voorstanders beschouwen die andersheid juist als een grote troef: Latijn wijkt af en precies dat maakt het tot een uniek pedagogisch instrument.

Latijn in tijden van complexiteit

De prangende vraag welke plaats er voor Latijn vandaag nog weggelegd kan zijn, zet zowel vurige verdedigers als hevige tegenstanders aan het schrijven. Een waarheidsgebaseerde benadering van hun betogen resulteerde in de perceptie van acht argumenten en drie tegenargumenten. Enkele daarvan zijn weliswaar klaar en duidelijk afgebakend, de meeste vertonen minder coherentie en grotere variatie.

Het debat is dus erg veelzijdig en complex, maar in essentie kan men het terugvoeren tot een verschil in stellingname over één 'waarheid', één gegeven: de eenentwintigste-eeuwse samenleving waarin wij vandaag leven. Is die volgens sommigen van dergelijke aard dat kennis van het Latijn geenszins nog een meerwaarde betekent, dan beweren anderen net het omgekeerde.

Onmiskenbaar wordt onze samenleving gekarakteriseerd door een grote mate van complexiteit. Die brengen beide partijen in verband met de toenemende impact van techniek en globalisering, voorstanders associëren haar ook met oppervlakkigheid. Daarnaast geeft onze maatschappij nog steeds blijk van grote ongelijkheid: niet voor alle leerlingen zijn gelijke kansen weggelegd. Samengevat komt het beeld naar voren van een maatschappij die complex is, technologisch, geglobaliseerd, oppervlakkig en ongelijk.

Alle argumenten en tegenargumenten blijken door die kenmerken te zijn ingegeven. Het eerste kenmerk, complexiteit, kan men verbinden met het multivalentie- en het historisch argument: de algemene vorming die het Latijn biedt, leert kinderen omgaan met en verschaft hen inzicht in onze complexe wereld. Het tweede kenmerk, dat van technologisering, inspireert de tegenpartij tot het argument van nutteloosheid: innovatie noodzaakt kennis van exacte wetenschappen, niet die van een dode taal als het Latijn. Verdedigers maken de omgekeerde redenering: niet alleen de exacte wetenschappen, ook het Latijn is van elementair belang als we verder technologische vooruitgang willen boeken. Dat is het idee dat ten grondslag ligt aan het compensatieargument: Latijn compenseert de innovatie, zodat mensen kunnen blijven innoveren. Ook het intellectueel argument rechtvaardigt het klassieketalenonderwijs in het licht van technologische vooruitgang: de vertaalact ontwikkelt mentale vaardigheden die we goed kunnen gebruiken in andere disciplines zoals de exacte wetenschappen en het professionele leven. Het derde kenmerk, globalisering, biedt voor tegenstanders opnieuw een reden om het Latijn als een nutteloze studie af te keuren: is het niet veel beter moderne talen aan te leren dan een taal die al ettelijke eeuwen niemands moedertaal meer is? Voorstanders grijpen de globalisering juist aan om met behulp van het linguïstisch en het ethisch argument te duiden op het nut en de zinvolheid van het schoolvak Latijn. Kennis van Europa's moedertaal vergemakkelijkt namelijk de verwerving van de levende talen en leert ons tolerant te zijn ten aanzien van vreemde culturen. Het vierde kenmerk is dat van oppervlakkigheid. Ook op dit gebied heeft het Latijn volgens zijn verdedigers een belangrijke rol te vervullen: Latijn maakt sceptisch, verdiept en wapent tegen onverschilligheid. En dat blijkt nodig te zijn, want laat net die hang naar oppervlakkigheid aan de basis liggen van het tweede pedagogisch tegenargument: de moeilijkheid van het Latijn. Het vijfde kenmerk ten slotte, dat van ongelijkheid, inspireert beide partijen tot een politiek-ideologisch

argument: daar waar het Latijn volgens de een egalitair is, werkt het volgens de andere juist het elitarisme in de hand.

De slotsom van mijn analyse is dat eenzelfde realiteit zich leent tot volledig tegengestelde conclusies. Dat is zo op macroniveau (de aard van onze samenleving) en op microniveau (technologisering, globalisering en ongelijkheid). Wel dwingt zijn defensieve rol de pleitbezorger veel geraffineerder en dus meer uitvoerig uit de hoek te komen.

Verschillende stemmen tonen zich echter sceptisch en terughoudend bij zoveel argumenten ter promotie van het Latijn. Peter Wülfing bijvoorbeeld geeft toe dat de meeste argumenten op zich niet onjuist zijn, maar merkt op dat geen ervan aanspraak kan maken op noodzakelijkheid.⁷³ Ook William Train en Jacques Perret maken zich zorgen over de manier waarop classici hun discipline proberen te vrijwaren en dringen erop aan de focus opnieuw te verleggen naar wat Latijn in de eerste plaats is of toch zou moeten zijn: een initiatie in de Latijnse wereld⁷⁴, een literair en cultureel avontuur.⁷⁵ Voordelen die traditioneel alle aandacht opeisen zoals een vlottere taalverwerving en training van mentale vaardigheden, zijn *en cours de route*⁷⁶ een mooie bonus, maar maken niet het wezen uit van het Latijn. Het is dan ook niet raadzaam ermee te blijven schermen, want veeleer dan bij te dragen tot een sterker oudetalenonderwijs, meent Perret, tonen dergelijke argumenten de onmacht en onzekerheid van in het defensief gedwongen latinisten aan. Die zouden zich beter bezig houden met een hervorming van hun discipline die recht doet aan de ware aard van het Latijn, besluit Train. Het belang van de klassieken zal dan wel vanzelf blijken.⁷⁷

De kritiek van Perret en Train brengt ons na waarheidsgebaseerdheid bij een tweede principe waarmee men de argumentatie kan structureren: de dualiteit van taal en cultuur. Het is een principe dat ons toelaat drie types van pleidooien te onderscheiden: het linguïstisch type waar de klemtoon ligt op Latijn als taal, het cultureel type dat de nadruk legt op Latijn als cultuur en het gemengd type waar ruimte is voor zowel linguïstische als culturele argumenten. Die driedeling blijft tot op vandaag relevant en opmerkelijk is vooral de breuklijn tussen pleitbezorgers die ze blootlegt. Het Latijn heeft een rol te vervullen als 'gymnastique intellectuelle', besloot Eugène de Saint-Denis naar de woorden van Anatole France.⁷⁸ Het staat in schril contrast met een uitspraak van Perret die we eerder al in vertaling citeerden: 'Si je n'avais recherché qu'un entraînement de l'esprit, ce n'est pas au latin que je me fusse adressé.'⁷⁹

Naar een tweede Sanskriet?

Voor- en tegenstanders voeren een debat op het scherp van de snee, maar enkele zaken hebben ze toch met elkaar gemeen. Niet alleen zijn de argumenten pro en contra alle op een of andere manier relateerbaar aan de aard van onze moderne samenleving,

onderzoek toont tevens aan dat ze, sinds de polemiek zich in de loop van de achttiende eeuw ontspon, nauwelijks wijzigden. Hoogstens ondergingen ze, zoals Françoise Waquet het zo treffend formuleerde, 'les quelques retouches que les circonstances leur imposaient'.⁸⁰ Zeker, Europa groeide uit tot een politieke entiteit en seculariseerde, maar wezenlijk is er niets veranderd: de mens behield zijn utilitaristische geest, de verlichting duurt voort.⁸¹

En daar blijkt met name wijlen Manfred Fuhrmann in zijn filosofische betoog *Bildung* (2000) over Europa's culturele identiteit bepaald niet gelukkig mee te zijn. Onze tijd is zo narcistisch, besluit hij, zozeer met zichzelf begaan, dat hij er niet toe komt alles wat in vele eeuwen en in andere culturele constellaties en in andere tijdperken door de intelligentste geesten bedacht is en geschreven, eerst zuiver op zichzelf, in hun loutere eigenheid te bekijken, maar al bij het eerste contact meent naar het nuttigheidsaspect te moeten vragen.⁸² Meer dan ooit hebben we de klassieke opvoeding dus nodig. Zij is het immers die bevrijdt van de bekrompenheid om alles te minachten wat niet van onze tijd is, merkte een lyceumleerling halverwege de jaren dertig van de afgelopen eeuw in een enquête omtrent 'het bestaansrecht der klassieke vorming' op.⁸³

En toch, kunnen de klassieken wel gedijen in deze tijden van eigenliefde? Want de studie ervan, zo lezen we in het leerplan van het katholiek onderwijs, staat nu eenmaal haaks op die trend van utilitaristisch denken, is nu eenmaal niet op onmiddellijk resultaat of direct nut gericht. De aanvallen van anticlassici, seismische schokken zoals ze eens in een nieuwsbrief van de Belgische Fédération des professeurs de grec et de latin (FPGL) werden genoemd⁸⁴, volgen elkaar dan ook in ijtempo op. Het Latijn echter handhaaft zich, schok na schok, en zal dat ook in de toekomst doen, wellicht. De vraag is alleen in welke hoedanigheid, op welke manier: als een schoolvak in het middelbaar onderwijs, zoals nu? Of als een speeltje voor de specialist aan de faculteit der letteren, als een tweede Sanskriet?⁸⁵

Ingemar Spelmans
Platte-Lostraat 596
B-3010 Leuven (Kessel-Lo)
ingemarspelmans@hotmail.com

Noten

* Ingekorte versie van de masterproef *Klassieken in tijden van eigenliefde. Beschouwingen bij betogen omtrent nut en nutteloosheid van het schoolvak Latijn* (promotor prof. dr. Toon Van Houdt), ingediend in juni 2010 tot het behalen van de graad van master in de taal- en letterkunde aan de K.U.Leuven.

¹ Austin M. Lashbrook, 'The Basic Language', *The Classical Journal*, 64 (1969, nr. 4), 163.

- ² Cf. Michel Berger, 'De verdediging van de klassieke talen', *Prora* (1997, nr. 4), 27: 'We zijn ervan overtuigd dat we zeer waardevolle boodschappen over te brengen hebben aan jonge mensen in deze tijd, maar we staan voortdurend in de wind.'
- ³ *Klasse voor Leerkrachten* 86, juni 1998, p. 42.
- ⁴ *Klasse voor Leerkrachten* 87, september 1998, p. 42.
- ⁵ <http://onderwijs.vlaanderen.be/nieuws/2009/bijlagen/0424-visienota-SO.pdf>: p. 43.
- ⁶ <http://www2.sip.be:40000/groepen/kt/weblog/Lists/Categorieen/Category.aspx?Name=Pedagogische%20begeleiding> (toegang 27 maart 2010).
- ⁷ Karl Büchner (Hrsg.), *Latein und Europa. Traditionen und Renaissancen* (Stuttgart, 1978), p. 23: 'Heute läuft das Latein Gefahr, an Schwindsucht zu sterben.'
- ⁸ <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2007/jan/07/comment.schools> (toegang 4 april 2010).
- ⁹ P. Judet de La Combe en H. Wismann, *L'avenir des langues. Repenser les Humanités* (Paris, 2004), p. 15: 'Une langue n'est pas seulement un code [...]. Elle est d'abord une culture [...].'
- ¹⁰ Françoise Waquet, *Le latin ou l'empire d'un signe: XVIe-XXe siècle* (Paris, 1999), p. 228.
- ¹¹ Euroclassica is de overkoepelende organisatie die zich op Europees niveau inzet voor het klassieketalenonderwijs. Bij de oprichting in 1991 werden drie doelstellingen geformuleerd: Euroclassica laten uitgroeien tot een erkende Europese organisatie met vertakkingen over heel Europa, van het klassieketalenonderwijs een Europese aangelegenheid maken onder meer door leraren uit de hele Unie samen te brengen op een jaarlijkse conferentie en hen via een nieuwsbrief op de hoogte te houden van belangrijke ontwikkelingen in hun vakgebied, door middel van allerlei activiteiten zoals reizen en festivals leerlingen bewust maken van de Europese dimensie van de klassieken.
- ¹² Peter Wülfing, 'L'enseignement des langues anciennes en Europe', *L'Athénée*, 69 (1980), 24: 'Le latin représente un flot préservé dans cette époque de matérialisme et de technique.'
- ¹³ Wülfing, 'L'enseignement des langues anciennes en Europe', 24.
- ¹⁴ Zie Odo Marquard (vert. Robert M. Wallace), *In Defence of the Accidental* (New York, 1991).
- ¹⁵ Judet de La Combe en Wismann spreken ondubbelzinnig over 'la fonction compensatoire du patrimoine'. Zie Judet de La Combe en Wismann, *L'avenir des langues*, p. 54.
- ¹⁶ Zie Odo Marquard, 'Homo compensator. Zur antropologischen Karriere eines metaphysischen Begriffs' in Frey, G. & Zelger, J., *Der Mensch und die Wissenschaften vom Menschen*, 2 vols. (Innsbruck, 1983), I, 55-65.
- ¹⁷ Arthur Bodson, 'Sans le latin, sans le latin...', *Bulletin d'information de la FPGL* (mei-juni 2005), 7.
- ¹⁸ Conrad Barrett, 'Latin and Classics in a Global Curriculum' (<http://www.promotelatin.org/globalcurric.htm>).
- ¹⁹ Vergelijk bijvoorbeeld de omschrijving in Judet de La Combe en Wismann, *L'avenir des langues*, pp. 8-9. Wat door Kopff 'training' wordt genoemd, heet daar 'les savoirs efficaces des techniques spécialisées de l'économie, de la gestion, de l'informatique, de la production industrielle'.
- ²⁰ Christian Kopff, *The Devil Knows Latin. Why America Needs the Classical Tradition* (Wilmington, 2001), pp. 99-100.
- ²¹ De Lamartine in Waquet, *Le latin ou l'empire d'un signe*, p. 229: 'Si toutes les vérités mathématiques se perdaient, le monde industriel, le monde matériel subirait sans doute un grand dommage, un immense détriment; mais si l'homme perdait une seule de ces vérités morales dont les études littéraires sont le véhicule, ce serait l'homme lui-même, ce serait l'humanité tout entière qui périrait.'
- ²² F. Campbell, 'Latin and the Elite Tradition in Education', in Musgrave, P. W., *Sociology, History and Education. A reader* (London, 1970), 260.
- ²³ Adrien Cart, 'Les langues anciennes', *Bulletin de l'Association Guillaume-Budé* (1971), 193.
- ²⁴ Günter Reinhart, 'Warum ich für Latein (und Griechisch) an der Schule bin', *Forum Classicum* (1996, nr. 4), 186.
- ²⁵ Kopff, *The Devil Knows Latin*, p. 99.
- ²⁶ Karl-Wilhelm Weeber, *Mit dem Latein am Ende? Tradition mit Perspektiven* (Göttingen, 1998), pp. 24 en 26.
- ²⁷ Zie Maurice Testard, 'Réflexions sur la "Défence et illustration du latin"', *Bulletin de l'Association Guillaume-Budé* (1971), 189. Vergelijk bijvoorbeeld Henri Pouzin, *Le Latin. Pour quoi faire?* (Paris,

- 1983), p. 9: '[le latin] est un facteur essentiel d'épanouissement de l'esprit et de l'intelligence', of Suzanne Durand, 'Les véritables raisons d'étudier les langues anciennes', in *L'éducation nationale*, 10 (15 dec. 1954), 248: '[l'enseignement du latin a une] valeur formatrice non seulement de la mémoire ou de la précision d'esprit mais de l'intelligence tout entière [...].'
- ²⁸ Kopff, *The Devil Knows Latin*, p. xvi.
- ²⁹ Een term die meermaals opduikt om de linguïstische impact van het Latijn aan te geven.
- ³⁰ Büchner, *Latein und Europa*, p. 24.
- ³¹ Bernhard H. F. Taureck, 'Überzogener Anspruch als Gralshüter', *Forum Classicum* (1994, nr. 4), 122.
- ³² Josef Kraus, 'Bildungspolitik: Warum nicht Latein?', *Forum Classicum* (2003, nr. 3), 144-145.
- ³³ Wülfing, 'L'enseignement des langues anciennes en Europe', 24.
- ³⁴ Jacques Perret, *Latin et culture* (Brugge, s.d.), pp. 222-223.
- ³⁵ Zie Meissner, Helmut, 'Strengthening classical education is well understood to be in the European interest' (<http://www.euroclassica.eu/index.php>).
- ³⁶ Zie Judet de La Combe en Wismann, *L'avenir des langues*, p. 221.
- ³⁷ Zie Berger 'De verdediging van de klassieke talen', 32. Vergelijk 'gymnastique intellectuelle' in Eugène De Saint-Denis, 'Assisterons-nous à l'agonie des études latines?', *Bulletin de l'Association Guillaume-Budé* (juni 1954), 36. Cf. ook 'Trimm-dich-Pfad des Geistes', een term die in Duitse betogen alomtegenwoordig is.
- ³⁸ Weeber, *Mit dem Latein am Ende?*, p. 19.
- ³⁹ Luc Devoldere, 'Uw vaste partner in archiefverniëting', *Nova et Vetera* (2004, nr. 5), 347.
- ⁴⁰ Perret, *Latin et culture*, p. 222.
- ⁴¹ Jan Papy (red.), 'De klassieken en de media', in Maarten de Pourcq et al. (eds.), *Door de ogen van Janus. Leuvense classici over hun verleden, heden en toekomst* (Leuven, 2003), 58.
- ⁴² Zie *Euroclassica Newsletter*, 13 (januari 2005), 42-44.
- ⁴³ Pouzin, *Le Latin. Pour quoi faire?*, p. 9.
- ⁴⁴ Anton Van Wilderode, 'Vergilius. Dichter voor Europa', *Leuvense cahiers. De Zeven Slapers* nr. 2 (1992), 8.
- ⁴⁵ René Veenman, *De klassieke traditie in de Lage Landen* (Nijmegen, 2009), p. 336.
- ⁴⁶ Veenman, *De klassieke traditie in de Lage Landen*, p. 338.
- ⁴⁷ Weeber spreekt in navolging van Uvo Hölscher over de antieken als 'das nächste Fremde'. (Zie Weeber, *Mit dem Latein am Ende?*, p. 128.).
- ⁴⁸ Weeber, *Mit dem Latein am Ende?*, pp. 128-129.
- ⁴⁹ De Saint-Denis, 'Assisterons-nous à l'agonie des études latines?', 22.
- ⁵⁰ Conrad Barrett, 'Latin and Classics in a Global Curriculum' (<http://www.promotelatin.org/globalcurric.htm>).
- ⁵¹ De Saint-Denis, 'Assisterons-nous à l'agonie des études latines?', 23: 'un scepticisme de bon aloi, qui résiste aux propagandes tapageuses, aux slogans simplistes, aux passions partisans.' Erg treffend is de gelijkenis met Wim Verbaal ruim een halve eeuw later in *Kerk en Leven*: 'Het maakt je weerbaar tegen modetrends, slogans, alles wat van voorbijgaande aard is.' (Lieve Wouters, 'Latijn is medicijn tegen onverschilligheid', *Kerk en Leven* (11 januari 2006), 7).
- ⁵² Zie Kopff, *The Devil Knows Latin*, pp. 118-119.
- ⁵³ Zie Rik Torfs, 'Santo subito', *De Standaard* (15 oktober 2009), 25.
- ⁵⁴ Wouters, 'Latijn is medicijn tegen onverschilligheid', 7.
- ⁵⁵ Zie Kopff, *The Devil Knows Latin*, p. xvii.
- ⁵⁶ http://www.eduhi.at/dl/Europa.Aufruf.Alle_Sprachen.Febr.05.d-RESTORED-.pdf.
- ⁵⁷ Conrad Barrett, 'Latin and Classics in a Global Curriculum' (<http://www.promotelatin.org/globalcurric.htm>).
- ⁵⁸ http://www.eduhi.at/dl/Europa.Aufruf.Alle_Sprachen.Febr.05.d-RESTORED-.pdf: 'De prestaties van de Grieks-Romeinse oudheid zijn geenszins het uitsluitend bezit van de westelijke wereld. Dit valt voornamelijk bij de wetenschappen in het oog, waarvan de methodes sinds lang bijna overal op aarde worden toegepast.'

- ⁵⁹ Thomas A. Schmitz, *Modern Literary Theory and Ancient Texts: an Introduction* (Oxford, 2007), p. 6: 'Without knowledge of the classical tradition [...] Western civilisation in general cannot be appreciated and understood.' Cf. Büchner, *Latein und Europa*, p. 23: 'ohne Rom ist [Europa] nicht zu verstehen.' Cf. Stroh, *Latein ist tot, es lebe Latein! Kleine Geschichte einer grossen Sprache* (Berlin, 2007), p. 313: 'Wer könnte unsere Welt verstehen der diese Tradition nicht kennt?'
- ⁶⁰ Noburu Notomi, 'Plato in Japan: Past, Present and Future' (<http://gramata.univ-paris1.fr/Plato/spip.php?article15>).
- ⁶¹ Veenman, *De klassieke traditie in de Lage Landen*, p. 336.
- ⁶² Torfs, 'Santo subito', 25: '[een taal] waarvan de schoonheid fanatisme verhindert.'
- ⁶³ Roger Scruton, *Waarom cultuur zo belangrijk is* (Amsterdam, 2007), p. 129.
- ⁶⁴ Zie bijvoorbeeld 'Les enjeux de la querelle du latin', *Les Cahiers du Centre Jean Gol*, 3 (december 2005), 25.
- ⁶⁵ Zie Bodson, 'Sans le latin, sans le latin...', 6: '[...] d'ailleurs, le latin est inutile.'
- ⁶⁶ Zie 'Les enjeux de la querelle du latin', 29: 'tous au même niveau, ab initio'. Vergelijk Büchner, *Latein und Europa*, p. 24: 'Vor dem Text sind alle gleich, und die beste Lösung findet durchaus nicht der, der aus "höherem Milieu" einen reicheren konventionellen Wortschatz und eine gewisse Geläufigkeit mitbringt, sondern der mit Witz und Verstand sich anstrengt.'
- ⁶⁷ Zie Weeber, *Mit dem Latein am Ende*, p. 34; Stroh, *Latein ist tot, es lebe Latein!*, p. 14; <http://www.lateinmachtschule.ch/de/argumente/Allgemein.html>.
- ⁶⁸ Torfs, 'Santo subito', 25.
- ⁶⁹ Bodson, 'Sans le latin, sans le latin...', 6.
- ⁷⁰ M. Folie in 'Les enjeux de la querelle du latin', 29.
- ⁷¹ Pouzin, *Le Latin. Pour quoi faire?*, p. 8: 'Notre époque a besoin de cerveaux et non de rêveurs!'
- ⁷² Zie <http://community.middlebury.edu/~harris/whylatin.html>.
- ⁷³ Wülfing, 'L'enseignement des langues anciennes en Europe', 25.
- ⁷⁴ Perret, *Latin et culture*, p. 222.
- ⁷⁵ William F. Train, 'Reappraise Classics Teaching Now', in *The Scottish Educational Journal*, 49 (9 dec. 1966), 1174.
- ⁷⁶ Perret, *Latin et culture*, p. 222.
- ⁷⁷ Train, 'Reappraise Classics Teaching Now', 1175.
- ⁷⁸ De Saint-Denis, 'Assisterons-nous à l'agonie des études latines?', 36.
- ⁷⁹ Perret, *Latin et culture*, p. 223.
- ⁸⁰ Waquet, *Le latin ou l'empire d'un signe*, p. 238.
- ⁸¹ Zie bijvoorbeeld Stroh, *Latein ist tot, es lebe Latein!*, p. 228: '[...] die sogenannte Aufklärung, die im siebzehnten Jahrhundert beginnt und seitdem nicht mehr richtig aufgehört hat. Sie bestand und besteht darin, alle Traditionen grundsätzlich infrage zu stellen und zu verwerfen, sofern sie sich nicht als vernünftig ausweisen kann [...].'
- ⁸² Manfred Fuhrmann, *Bildung: Europas kulturelle Identität* (Stuttgart, 2002), p. 110.
- ⁸³ N. G. M. Van Doornik, *De moderne gymnasiast tegenover zijn klassieke vorming* (Groningen, 1938), p. 48.
- ⁸⁴ Bodson, 'Sans le latin, sans le latin...', 5.
- ⁸⁵ Zie Georges Pire, *Le latin en question* (Liège, 1971), p. V: 'Les choses en sont venues au point que l'on peut légitimement se demander si, dans quelques années, le latin et le grec ne seront plus enseignés, comme le Sanskrit, que dans les Facultés.'